

"חופשי זה לגמרי לבד"! חירות האדם, בין האישי לציבורי

הקשר בין זכויות אדם ובין דמוקרטיה הוא מהותי, ודר בכפיפה אחת עם המושג חירות. אדם שזכויותיו נשמרות הוא בן חורין. זאת ועוד, חירות היא הכרחית ליכולתו האמתית של האדם להיות שותף פעיל באחריות לניהולה של החברה בה הוא חי. לכן מדינות שאינן דמוקרטיות עשויות להציג את עצמן כמי שמגנות על זכויות אדם, אולם אין בכך משום שיתופם האמתי של האזרחים בחיים הפוליטיים ובעיצוב החברה. יחד עם זאת, קיימת תביעה אף משלטון לא דמוקרטי להגן על זכויות האדם. תביעה זו מניחה כי כל אדם זכאי לזכויות כגון חופש התנועה, שוויון, הזכות לקניין או לכבוד. הנחה זו עולה בקנה אחד עם תפיסתנו של ג'ון לוק אודות הזכויות הטבעיות של כל אדם, זכויות המוקנות לו לאדם באשר הוא, ואין להם לחברה או לשלטון היכולת לפגוע בהן.

שעה שאנו מתייחסים לזכויותיו של האדם ניתן לחלקן לשני סוגי חירויות: חיובית ושלילית. חירות חיובית מתייחסת להזדמנות או ליכולת של היחיד לפעול למען הגשמה עצמית; בעוד חירות שלילית המתייחסת לחופש של היחיד מכפייה. בהתאמה, ניתן לדבר אודות החופש ל- (חירות חיובית) לעומת החופש מ- (חירות שלילית) (מתוך אתר היוקפדיה). חלוקה זו מתבססת על הגותו של ישעיהו ברלין, כפי שהגדירה בחיבורו משנת 1958: "שני מושגים של חירות".

לימוד מקורות: בין רצון לחשש - חירות ואוטונומיה בשדה החינוכי

שאלה גדולה אודות חירות ואוטונומיה מתעוררת בשדה החינוך. מחד, קיים רצון עז להעצים את הילד, תוך הכרה במרחב הפרטי שלו ובמימוש העצמי כחינוכי לעצם התפתחותו. מאידך, קיימת שאיפה לעצב את הילד בהתאם לעולם ערכי, כזה או אחר, אליו שואפים לכוון ההורים בבית או המחנכים במסגרות השונות. בהקשר זה ניתן למנות שימושים שונים באינטרנט, את קוד הלבוש המקובל – לאו דווקא ההלכתי, את תרבות הפנאי והביילי או את סגנון הדיבור. כל מי שידו בחינוך יוכל להוסיף לרשימה זו כהנה וכהנה דוגמאות. נעסוק עכשיו במתח בין זכותו של היחיד לאוטונומיה והגדרה אישית ובין המסגרת החברתית המבקשת להתערב או לסייע במימוש זכות זו.

האם החרות האישית, האוטונומיה רק דבר מיובא, מערבי, זר ליהדות? חג הפסח – "זמן חרותנו" מעיד שהמושג חרות מתקשר ליהדות ברובד הראשוני והמקורי ביותר. לפי דבריו הידועים של הרב קוק, המובאים להלן, מושג החרות של פסח עשוי להיות מיושם ברובד הציבורי כמו גם ברובד הפרטי:

סידור עולת הראי"ה, הרב קוק, חלק ב', עמ' רמ"ה

ההבדל שבין העבד לבן החורין איננו רק הבדל מעמדי, מה שבמקרה זה הוא משועבד לאחר וזה הוא בלתי משועבד. אנו יכולים למצוא עבד משכיל שרוחו הוא מלא חירות, ולהפך – בן חורין שרוחו הוא רוח של עבד. החירות הצביונית היא אותה הרוח הנישאה, שהאדם וכן העם בכלל מתרומם על ידה להיות נאמן לעצמיות הפנימית שלו, לתכונה הנפשית של צלם אלוהים אשר בקרבו, ובתכונה כזאת אפשר לו להרגיש את חייו בתור חיים מגמתיים, שהם שווים את ערכם. מה שאין כן בבעל הרוח של העבדות, שלעולם אין תוכן חייו והרגשתו מאירים בתכונתו הנפשית העצמית, כי אם במה שהוא טוב ויפה אצל האחר השולט עליו איזה שליטה שהיא, בין שהיא רשמית בין שהיא מוסרית – במה שהאחר מוצא שהוא טוב ויפה.

מקורות ושאלות לדיון

דגשים לדיון:

- מה ההבדל המהותי, על פי הרב קוק, בין עבד לבן חורין?
- כיצד יש ליישם את דברי הרב קוק בחיים הממשיים של בני אדם פרטיים?
- האם לדעתכם, אידיאל החרות כפי שמופיע בדברי הרב, ניתנים ליישום בשדה החינוך הדתי? מדוע?

שני הוגי דעות מודרניים אולי יכולים לעזור בגיבוש יישום דברי הרב קוק בפועל:

הלן ציטוט מאת ג'ון סטיארט מיל, אחד ההוגים הבולטים של אנגליה במאה ה-19. מהפרק השלישי של ספרו על החרות. עמ' 101-103.

הבינה, שיקול הדעת, החוש הבוחן, הפעולה השכלית, ואף גם הבחירה המוסרית – בכל הכוחות האלה שאדם מחונן בהם משתמשים אנו אך ורק כשאנו עושים מעשה ברירה. מי שעושה כך וכך מפני שרגילים לעשות כך; אינו עושה משעה ברירה. אינו מתרגל להכיר במעולה ולשאוף אליו... מי שמרשה לחברה, או לסביבה, לבחור בשבילו בתכנית החיים שלו, אין לו צורך בשום כשרון אחר חוץ מן החיקוי הקופי. אך מי שבוחר בתכניתו לעצמו מביא לידי שימוש את כל כוחותיו.

נקודות למחשבה:

- מה הם הנימוקים של מיל עבור הטענה שלו שעל כל אדם לגבש את תוכנית חייו בכוחות עצמו ובצורה עצמאית?
- האם חלק מהנימוקים טובים גם במסגרת של חינוך ובמיוחד החינוך הדתי?
- האם אתם חושבים שגישתו של מיל, או חלק ממנה, עשויה לבוא לידי יישום בחינוך הדתי בפועל? כיצד? מהן הדוגמאות בפועל לזה?

צ'רלס טיילור הוא הוגה בן זמננו. טיילור מדבר על האותנטיות כבסיס לחרות אישית (מתוך ספרו מועקת המודרניות, עמודים 22-23):

היותי נאמן לעצמי משמע היותי נאמן למקוריות שלי, וזה דבר שרק אני יכול לנסח ולגלות. בנסחי אותה אני גם מגדיר את עצמי. אני מממש אפשרות שהיא רק שלי. זהו הקרע להבנה של האידיאל המודרני של האותנטיות ושל המטרות שבאמצעותן הוא בא לידי ביטוי בדרך כלל – הגשמה עצמית ומימוש עצמי. זהו הרקע שמעניק כוח מוסרי לתרבות של האותנטיות, כולל הצורות הירודות, האבסורדיות והמרודדות ביותר שלה. זה מה שמעניק מובן לרעיון של "עשה מה שמתאים לך" או "מצא את דרך ההגשמה שלך".

נקודות למחשבה:

- טיילור משתמש במונח אותנטיות, כיצד הוא בונה נדבך נוסף על דבריו של מיל בעזרת מונח זה?

מקורות ושאלות לדין

- לאיזו השקפת עולם קרובים דברי צ'רלס טיילור יותר, לזו של הרב קוק או לזו של מיל?
- האם השקפתו המיוחדת של כל אחד יכולה לבוא לידי ביטוי במסגרת האולפנה או הישיבה?

לעומת הכותבים הנ"ל אשר מעלים על נס את היתרונות ואף את ההכרח של החרות האישית הרב אהרן ליכטנשטיין טוען כי התורה בעצם מסתייגת מגישה זו. וזאת ועוד, התורה מדגישה דווקא את החובות שיש ליהודים:

תורת המידות השגרתית - כפי שנוסחה על ידי ג'ון סטיוארט מיל במאה שעברה וכיום היא נחלת תינוקות של בית רבן - גורסת כי כל אדם רשאי לעשות מה שלבו חפץ כל עוד אינו דורך על בהונות של אדם אחר. לפי גישה זו, כל אדם הוא אדון לעצמו, ומכאן חירותו לעצב ולהגשים את ייעודו העצמי. ההלכה מתנגדת בחריפות לגישה זו. לפי ההלכה, אפילו ביחס לאישיותו העצמית, האדם משמש כנאמן יותר מאשר כאדון, וכל המחלל את קדושתו וכבודו עובר על הצו האלוהי.

לפי ההלכה, אותם דינים האוסרים על אדם לקלל אחרים או לחבול בהם, אוסרים עליו גם לקלל את עצמו או לחבול בגופו-שלו.

נקודת המוצא של ההלכה בנושא זכויות הפרט שונה אפוא במהותה מהתפישה החילונית.

מנקודת מבט פילוסופית (ההיבטים האנתרופולוגיים והסוציולוגיים הם עניין אחר), התפישה החילונית רואה את הפרט בראש ובראשונה, באופן אינהרנטי, עטוי רווי בזכויות אינסופיות.

רק במישור שני, רואים זכויות אלה כמוגבלות לפרקים כדי להבטיח, כך לפי התיאוריה הסוציולוגית, איזה *modus Vivendi*, דרך שתאפשר חיים משותפים עם בני אדם אחרים, כך שתובטחנה זכויותיו של כל פרט ופרט....

ההלכה, מצד שני, מתייחסת לאדם כאל יצור מוגבל ביסודו - לא רק בשל מוגבלותו הטבעית (שברורה היא מאלוהי), אלא בשל יחסו המטאפיזי לקב"ה. .. כל מערכת ההלכה, חוקיה ודיניה כמו גם מערכת הסנקציות שבצדם, מבוססים על האמונה הבסיסית ביכולת האדם לבחור בחופשיות ולנווט את צעדיו; ואותה אמונה בדיוק מאפשרת את ההדגש שניתן בהלכה לחובה ולמחויבות. בעצם, היא קוראת לאדם; "כל העולם שלך הוא, ואפשרויות שונות עומדות בפניך. התורה, מכל מקום, מגבילה את יכולת הבחירה שלך, או, אם תרצו, תובעת ממך שתגביל אותה".

הרב ליכטנשטיין גורס כי עמדת היסוד הדתית איננה עולה בקנה אחד עם זו החילונית. היהדות איננה מתנגדת לזכויותיו של האדם, אולם הגבלותיהן אינן נובעות מגורמים חברתיים כאלה או אחרים, אלא בראש ובראשונה מעצם היותו יציר כפיו של הקב"ה.

- האם אתם מסכימים עם עמדה זו? מהי עמדתכם?

בהמשך לדבריו אלו כותב הרב: "ההלכה מעניקה לאדם פחות, אבל מאמינה בו הרבה יותר"

- כיצד משתמעת קביעה זו מן הדברים שצוטטו לקמן?

מקורות ושאלות לדין

לעיון במאמרו של הרב ליכטנשטיין, "אם כבנים, אם כעבדים" זכויות הפרט לאור ההלכה, [תוכלו לעיין כאן](#)

דבריו של הרב ליכטנשטיין נטועים עמוק בתוך השיח הדתי, המניח כי מגבלותיו של האדם קשורות בראש ובראשונה למעמדו מול אלוהיו. האומנם ניתן להניח כי עמדה חילונית לעולם תבקש לעגן את מגבלות חירות האדם שעה שהוא "דורך על בהונות של אדם אחר" בלבד?

צ'רלס טיילור מציע תשובה אחרת:

אופקים של משמעות ומקורות השראה נחוצים להכוונת חייו של אדם ולהענקת טעם להם גם בימינו, לא פחות מכפי שהיו נחוצים בעבר, והאידיאל המודרני של מימוש עצמי מניח אותם ונשען עליהם לא פחות משנשען עליהם האידיאל הקלאסי של מימוש אנושי. תורף הטיעון הביקורתי הצומח מעבודת השחזור של טיילור הוא האבחנה שאופקים של משמעות, מקורות של השראה, ערכים מדריכים, אינם יכולים להיות פרי הכרעה שרירותית שיוצרת אותם יש מאין... מימוש עצמי עניינו שהאינדיבידואל נענה בבחירתו האישית, הייחודית והמקורית, לכוחם של אופקי משמעות שמעבר לעצמו, ומקנה להם גוון וקונקרטיזציה משלו.

(מתוך: אליעזר מליכאל, מבוא לספרו של צ'רלס טיילור, מועקת המודרניות, הוצאת שלם, ירושלים תשע"א)

טיילור מציג אם כך תביעה לתנועה עדינה של הגדרת אופקי משמעות על ידי הפרט כמו גם על ידי גורמים רחבים ממנו כגון הקהילה, המוסכמות המוסריות, הדתיות וכן הלאה.

- מה ההבדל העקרוני בין דברים אלו של טיילור לבין גישתו של הרב ליכטנשטיין?
- מהן הסכנות הגלומות במימוש עצמי המוגדר על ידי הפרט בלבד? מהן הסכנות בהגדרת מימושו של היחיד על ידי הקהילה הרחבה בלבד?